

Руководящий состав органов государственной безопасности Харьковской области в 1919 – 1941 годах // Эпоха. Культуры. Люди (история повседневности и культурная история Германии и Советского Союза, 1920 – 1950-е годы) / Материалы международной научной конференции (Харьков, сентябрь 2003 г.): Сб. докладов. – Харьков, 2004. – С. 112–125. **117.** *Волосник Ю. П.* Социальный портрет нэпмана Украины: Мифы и реальность // Эпоха. Культуры. Люди (история повседневности и культурная история Германии и Советского Союза, 1920 – 1950-е годы) / Материалы международной научной конференции (Харьков, сентябрь 2003 г.): Сб. докладов. – Харьков, 2004. – С. 65–78. **118.** *Эпштейн А. И.* Директорский корпус промышленных предприятий Украины 20–30-х годов – менеджеры особого типа // Эпоха. Культуры. Люди (история повседневности и культурная история Германии и Советского Союза, 1920–1950-е годы) / Материалы международной научной конференции (Харьков, сентябрь 2003 г.): Сб. докладов. – Харьков, 2004. – С. 344–354.

УДК 94(470+571)"1857/1884"

С. І. МЕШКОВАЯ, канд. іст. наук, ст. викладач НТУ „ХПІ”

Б. В. ТІТЛІНОВ – ІСТОРИК РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ

У статті розглядаються головні віхи життя широко відомого свого часу російського вченого, публіциста та релігійного діяча Бориса Васильовича Тітлінова (1879 – ?), аналізуються його найбільш значні наукові праці та внесок у розвиток історії Російської Православної Церкви.

The crucial moments of life, principal scientific works and important place in the historiography of the Russian Orthodox Church of the renowned Russian scientist, essayist and religious activist Boris Vasilievitch Titlinov (1879 - ?) are examined in the report.

В історії російського православ'я ще й досі є імена, відомі тільки вкрай обмеженому колу фахівців. Серед них – ім'я Бориса Васильовича Тітлінова. Свідectва про його життя й діяльність доволі обмежені, спеціальних досліджень або окремих наукових публікацій взагалі немає, причому як у дорадянській, так і в радянській історіографії. Сучасні російські історики та церковні діячі роблять окремі спроби висвітлити життєвий шлях та наукові здобутки Б. В. Тітлінова, проте, це лише оглядові довідки та обривчасті факти, що розміщуються, головним чином, на Інтернет-сайтах.

Саме тому, метою даної статті є спроба систематизувати розрізнені свідectва з біографії Б. В. Тітлінова, проаналізувати його головні праці та погляди на різноманітні аспекти церковної історії.

Достовірно відомо, що Борис Васильович Тітлінов народився 8 серпня 1879 р., у російському місті В'ятка, у родині міжевого чиновника та вчительки [1]. У 1899 р. закінчив в'ятську духовну семінарію, після чого вступив до Санкт-Петербурзької духовної академії, проте, не

задовольнившись виключно вищою духовною освітою, він незабаром закінчив і світський навчальний заклад – Археологічний інститут [1].

У період з 1905 р. по 1908 р. Б. В. Тітлінов одночасно працював викладачем філософії, психології та педагогіки в Литовський духовній семінарії, а також у 1-ій гімназії та в хіміко-технологічному училище міста Вільно [1]. 1905 р. захистив магістерську дисертацію за темою „Уряд імператриці Ганни Іоанівни в його ставленні до справ православної церкви”, а в 1916 р. дістав ступінь доктора церковної історії [1]. З вересня 1908 р. до 1918 р. працював в духовній академії Санкт-Петербурга, спочатку на посаді доцента кафедри історії російської церкви, потім – екстраординарного та ординарного професора [1].

Незважаючи на свій духовний сан, Б. В. Тітлінов мав настільки нетрадиційно „бунтарський” склад характеру, що дуже лояльно, навіть, із захопленням, сприймав багаточисельні революційні події в Російській імперії, жваво цікавився радикальними ідеями, усіяко намагався долучитися до бурхливих політичних процесів першої половини ХХ ст. й пристосувати до них Православну Церкву. Одразу ж після Лютневої революції, він став активним членом створеної 7 березня 1917 р. у Петербурзі „Загальноросійської спілки демократичного православного духовенства и мирян”, яка знаходилася під патронатом обер-прокурора Синоду В. І. Львова і фактично стала предтечею обновленського руху (організація швидко набула популярності та відкрила філії навіть в Україні – у Києві, Харкові, Одесі) [1]. Члени нової організації публічно висловлювали невдоволення православним догматизмом, критикували існуючі церковні обряди й канонічний устрій церковного управління [1].

8 березня 1917 р. Б. В. Тітлінов звернувся до обер-прокурора Синоду В. М. Львова із запискою про створення нового незалежного церковного видання під гаслом „вільна церква вільного народу”, дуже швидко отримав дозвіл, почав видавати часопис „Церковно-суспільний вісник” і був призначений її редактором [1]. За думкою сучасників, саме після цього призначення позиції „Спілки” особливо зміцнилися, а часопис одразу перетворився на „рупор модерністських ідей” [2; 3]. У виданні друкувалися статті політико-релігійного характеру, зокрема, стосовно ставлення православного відомства до Установчих Зборів, проти відновлення Патріаршества тощо [1].

Державний переворот Жовтня 1917 р. сприяв радикалізації поглядів Б. В. Тітлінова. У лютому 1918 р. він заснував чергову інакомислячу газету „Світ Божий” і хоча було надруковано лише один її номер, його вистачило, щоб продемонструвати сміливу позицію окремих духовних осіб, які закликали підтримати революцію й сприйняти ленінську стратегію створення робітничо-селянської держави нового типу [1]. Разом із тим, Б. В. Тітлінов

взяв на себе сміливість критикувати й політику більшовицької влади, зокрема, експропріацію церковної власності [1].

Усі ці роки Борис Васильович не залишав викладацької діяльності. З 1919 р., після ліквідації духовно-навчальних закладів, він став співробітником кафедри історії релігії історико-філологічного факультету Петроградського університету, читав лекційні курси в пролетарському університеті Вологди; у 1924–1929 рр. працював в обновленському Вищому богословському інституті на посадах професора, проректора та ректора; крім того, не припиняв наукову роботу, літературну діяльність, виконував обов'язки священнослужителя [1].

Пробільшовицькі настрої та прогресивні погляди не захистили відомого наукового та церковного діяча від переслідувань із боку сталінського уряду. На початку репресивної ери, 10 лютого 1930 р., Б. В. Тітлінов був заарештований органами ОГПУ за звинуваченням в антирадянській агітації, антисемітизмі та контрреволюції й відправлений на три роки до табору, але в 1932 р. достроково звільнений з правом проживання на території СРСР [1].

На цьому достовірні біографічні свідчення про Б. В. Тітлінова перериваються. Його подальша доля майже невідома й базується на уривчастих даних і чутках. Є припущення, що під час Великої Вітчизняної війни він залишився на окупованій території (на якій саме не відомо), виконував обов'язки священника й за нез'ясованих обставин був страчений фашистами [1]. Точну дату загибелі не встановлено й документального підтвердження наведених фактів не знайдено.

Проте, незважаючи на скупі біографічні свідчення, які не дозволяють повною мірою оцінити Тітлінова-людину, можна скласти доволі чітке уявлення про Тітлінова-історика. Збереглися наукові праці, що надають можливість ознайомитися з його історичними поглядами та досягненнями.

У першу чергу, слід відмітити, що Б. В. Тітлінов і до сьогодні залишається автором єдиних фундаментальних досліджень у галузі історії російської православної духовної освіти XIX ст. Найбільш повно ним були вивчені ліберальні реформи церковної школи 1808–1814 рр., яким присвячена окрема робота „Духовная школа в России в XIX столетии: К столетию духовно-учебной реформы 1808-го года”; а також реформи обер-прокурора М. О. Протасова 1840 та 1851 рр. і радикальні перетворення Олександра II 1867–1869 рр., аналіз яких міститься в монографії „Духовная школа в России в XIX столетии (Протасовская эпоха и реформы 60-х годов)” [4; 5].

Проблеми духовно-навчальних перетворень висвітлені достатньо детально. Поряд з адміністративним і виховним аспектами, питаннями про підготовку та хід реформ, Б. В. Тітлінов зробив акцент на організації навчального процесу в православній церковній школі першої-другої половини XIX ст. [4; 5]. На підставі архівних справ Духовно-навчального

управління при Святішому Синоді, автор навів дані про навчальне навантаження в духовних училищах, семінаріях та академіях (причому ретельно порівнявши аналогічні показники різних років), про зміст навчальних курсів, у тому числі, і зі світських дисциплін, торкнувся проблем забезпечення церковної школи навчально-методичною літературою, тощо [4; 5].

Але, слід визнати, що створити цілісну картину реформ Б. В. Тітлінов не зумів. Наприклад, було залишено поза увагою питання про причини й передумови духовно-навчальної реформи 1867–1869 рр., яку дослідник розглядав у якості своєрідного автономного явища, не пов'язуючи його з процесами реорганізації всієї державної системи освіти. Не були досліджені проблеми підготовки педагогічних кадрів, становище методичної бази та вдосконалення принципів викладання. Крім того, неприхована ідеалізація реформи Олександра II не дозволила історика об'єктивно її оцінити, визнати незавершеність і невирішеність багатьох проблем.

Узагалі, Б. В. Тітлінову не вдалося розробити цілісну наукову концепцію в дослідженні проблеми російської православної духовної освіти та детально висвітлити всі аспекти навчального процесу в церковній школі, однак, і це слід ще раз особливо підкреслити, велике значення його праць полягає в тому, що вони залишаються єдиними спеціальними науковими розробками з історії духовно-навчальних реформ XIX ст.

1923 р. вийшла друком робота „Новая Церковь”, яка підтверджує той факт, що Б. В. Тітлінов був одним з апологетів, найактивніших засновників і головних діячів обновлення – руху, який виник усередині Російської православної церкви після Жовтневого перевороту 1917 р. з метою створення особливої церкви „комуністичного християнства” та ідейного приєднання до радянської влади. Він ретельно виклав особливості та відмінності домінуючих обновленських течій, проаналізував їхні програмні вимоги, намагався з'ясувати, чим насправді було обновлення – реформацією або революцією [6]. Історик довів, що оскільки обновлення не передбачало перегляду догматичних норм і обрядів, не торкалося символу віри, то воно й не могло претендувати на статус реформації; перетворення ж здійснювалися не революційним, а традиційним для православ'я соборним шляхом, тому трактувати обновлення як церковну революцію також, за думкою історика, було неправомірно [6].

Проте в роботі Б. В. Тітлінова міститься й доволі сумнівний висновок. Автор занадто ідеалізував радянську владу, вважаючи, нібито вона взагалі не цікавилася проблемами віросповідання, не втручалася в справи церкви й надавала їй повну свободу дій [6]. Безумовно, з подібною точкою зору не можливо погодитися, оскільки достовірно відомо, що на початковому етапі розвитку Радянської держави, більшовики наполегливо практикували

використання модерністського релігійного руху з метою розколу і знищення Православної Церкви.

У 1924 р. було надруковано ще одне значне та неординарне за змістом дослідження Б. В. Тітлінова – „Молодежь и революция. Из истории революционного движения среди учащейся молодежи духовных и средних учебных заведений. 1860–1905” [7]. Очевидно, віддаючи данину революційному часу, „духовна особа”, яка захопилася далеко не духовними ідеями, саме таким чином намагалася продемонструвати безпосередню причетність „прогресивних” представників православного духовенства до революційно-визвольного руху. У роботі містяться переконливі, документально підтверджені факти, що дозволяють прослідкувати поступове втягнення молоді духовного звання до ліберально-демократичного та революційного руху, її участь в організаціях соціал-революціонерів і соціал-демократів, проаналізувати витoki антимонархічних поглядів і противладних дій вихованців церковної школи, зокрема, у відповідь на реакційну політику уряду Олександра II кінця 70-х рр. XIX ст. та на контрреформи 1884 р. [7].

Таким чином, не викликає сумнівів значний внесок Бориса Васильовича Тітлінова в розвиток історії Російської Православної Церкви. Його наукові дослідження до сьогодні не втратили актуальності та наукової новизни, дозволяють скласти достатньо повне уявлення відносно реформаційних перетворень у системі православної духовної освіти XIX ст., виявити місце й роль духовенства в революційно-демократичному русі 1860–1905 рр., детально прослідкувати механізм створення, особливості та головні функції обновленського руху. Роботи Тітлінова яскраво демонструють неповторний колорит своєї епохи, відображають особливості образу мислення науковців другої половини XIX – початку XX ст.

Безумовно, наукові здобутки російського історика церкви повинні ретельно вивчатися й широко використовуватися сучасними фахівцями, як фундамент для історичних досліджень відповідного характеру.

Список літератури: 1. <http://webmaster@nlr.ru>. 2. <http://pobeda.ru>. 3. <http://portal-credo.ru>. 4. *Титлинов Б. В.* Духовная школа в России в XIX столетии: К столетию духовно-учебной реформы 1808-го года. – Вильна, 1908. – 386 с. 5. *Титлинов Б. В.* Духовная школа в России в XIX столетии. (Протасовская эпоха и реформы 60-х годов). – Вильна, 1909. – 427 с. 6. *Титлинов Б. В.* Молодежь и революция: Из истории революционного движения среди учащейся молодежи духовных и средних учебных заведений. 1860–1905. – Л.: Гос. изд-во, 1924. – 170 с. 7. *Титлинов Б. В.* Новая Церковь. – Пг.– М., Б.И. – 1923. – 110 с.

УДК 342.5:281.9

В. І. СИЛАНТЬЄВ, докт. іст. наук, професор НТУ «ХП»

М. М. ОЛІЙНИК, докт. іст. наук, професор Белгородського державного

університету

МОДЕРНІЗАЦІЯ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ І ОРГАНІЗАЦІЙНИХ ЗАСАД ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ ЗА ЧАСІВ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПОДІЙ І СОЦІАЛІСТИЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ 1917-1930 РР.

У статті висвітлений процес дезінтеграції українського православ'я, формування нової моделі взаємин державних і церковних владних структур в Україні за часів революційних подій і соціалістичних перетворень 1917–1930 рр.

The article is devoted to the analysis of Ukrainian orthodoxy disintegration, formation of the new relations model of state and church structures in Ukraine in 1917–1930.

1917–1930-ті рр. в історії України були періодом національної революції, громадянської війни та впровадження певних соціально-економічних і політичних перетворень. Одночасно зазнавали змін моделі державно-церковних відносин, головні суб'єкти яких відрізнялися своїми уявленнями про минуле і майбутнє українського народу. Ці відносини набували певних рис і особливостей, розкриття яких допоможе сформулювати деякі наукові висновки.

Мета статті – узагальнити результати багаторічних досліджень, викладених нами в попередніх публікаціях [1–16], сформулювати висновки щодо ставлення світських владних структур до місця й ролі православної церкви в державі й суспільстві у визначений період; економічного становища релігійних громад та інших церковних структур; причин і наслідків розколу православної церкви, «обновленського», у тому числі «автокефального» руху; міжконфесійних відносин, основних напрямів і форм діяльності православного духовенства та радянських органів антирелігійної пропаганди.

Перший висновок полягає в тому, що уряди Української Центральної Ради, Української Держави, Директорії та Добровольчої армії або вважали обов'язковим, або не заперечували існування православної церкви в Україні, тоді як радянська влада ставила на меті повне її знищення як соціальної інституції.

Соціалістичні уряди Української Народної Республіки та УСРР відокремили Українську православну церкву (УПЦ) від держави, уряд Української Держави вимагав від неї лише політичної лояльності, Директорія надала автокефалію, але намагалася підпорядкувати її собі, тобто запровадити російську дореволюційну модель державно-церковних взаємин. Наміри Директорії залишилися нездійсненими, але в повному обсязі були реалізовані за радянських часів.

Щодо економічного становища православних церковних структур треба зазначити наступне: соціалістичні уряди УЦР та Директорії планували